

ՄԽԻԹԱՐԻ ՆՊԱՍՏԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹԵԱՆ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1977, ք. 3-4, էջ 482-542)

Ե. - ԲԱՅԵՐՈՒ ԼԾՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

1.- Ընդհանուր նկատողություններ

Մխիթարի այս փոքրիկ քերականութեան ամենաճոխ բաժինն է բայերուն նուիրումը, ինքը գլուխներով (է-ծ-ն, էջ 37-78), այսինքն 90 էջի վրայ՝ աւելի քան 40 էջ. ու հոս ալ, թէեւ չենք դռներ գործնական հրահանգներ՝ իւրաքանչիւր գլուխի աւարտին, սակայն տրուած օրինակներու բաղմութեամբ եւ զանազանակներով, ինչպէս էր նախապէս՝ հոլովներուն եւ հոլովումներուն յատկացուած գլուխներուն մէջ, Մխիթար կու գայ լեզուական շատ մեծ նպաստ մը ընծաել սկսնակ աշակերտին, աստիճանաբար հարստացնելով՝ քերականական գիտելիքներուն առընթեր՝ անոր հայերէնի բառապաշարը. այնքան որ քիչ ետք՝ յանկարծ լեզու պիտի ելլէ թրքախօս հայորդին, մանաւանդ՝ բայերուն յաջորդող երեք գլուխներուն օղնութեամբ (էջ 78-90), անսխալ կ'ազդարարուի ու հասկնալով հայերէն 137 նախադասութիւններ:

Ըսինք՝ տրուած օրինակներու բաղմութեամբ, եւ վ'ուզենք ընդգծել ասիկա. արդարեւ՝ իւրաքանչիւր խումբի տիպար բայը լծորդելէ ետք, Մխիթար մերթ 42 օրինակ (էջ 60-61), երբեմն 59 օրինակ (էջ 45-53), ու մինչեւ իսկ 69 օրինակ կը թուարկէ (էջ 39-45), տալով նաեւ իւրաքանչիւրին տաճկերէնները, ինչպէս նախապէս, եւ հարկ եղած պարագային՝ նշելով նոյնիսկ զարտուղի տարբերակները:

Այսպէս, քերականութեան առաջին 20-30 էջերով՝ թրքախօս հայ պատանիին սորվեցնելէ ետք շուրջ 200 գոյական, այժմ անոր կ'աւանդէ նաեւ 255 բայ, որոնցմէ մեծ մաս մը (208 հատ) յետոյ պիտի

դասաւորէ նաեւ մատենավերջի հայերէնէ-տաճկերէն փոքրիկ բառարանին մէջ, աւելցնելով բաղմութիւն այլ բայեր եւս, ասոնց համագումարը հասցնելու համար 555ի, որոնց վրայ եթէ բարդենք նաեւ այն շուրջ յիսնեակ մը բայերը, ճիշտ թիւով՝ 47, որոնք քերականութեան մէջ միայն յիշուած են ու բառարանէն բացակայ մնացած⁷⁹, ընդամէնը՝ կ'ունենանք 602 բայ, այսինքն՝ քնահատելի խոշոր բառամթերք, հայերէն խօսիլ ակսող համբալներուն համար:

Այս է, ուրեմն, մեթոտը՝ զոր կը կիրարկէ Մխիթար, աշակերտին միտքը հետզհետէ անդալարար. զարգացնելու ծրագրով. չիթ առ չիթ բաշխել անոր՝ հաղարգանձ մեր լեզուին առատաբուրդի ակունքէն տարրեր ոսկեղէն, ինչպէս պիտի ընէ տարի մը յետոյ՝ նաեւ աշխարհաբարի իր երկրորդ քերականութեան մէջ, եւ հուսկ՝ զրաբարի ընդարձակ դասագրքին մէջ, 1730ին:

Մխիթար կանգնած Վերածնունդի նոր դարու սեմին՝ գիտէ հինաւուրց ու սրբազան տարրերը մեր լեզուին հեղինակօրէն մկրտել աշխարհաբարի կենսունակ ակնադրիւրի ափունքին, թարմ ոգի ու երիտասարդ աւիւն ներարկելով անոնց:

Արդարեւ, ինչպէս գոյականներու հոլովածեւերու վերլուծման ընթացքին նկատել տուինք երկարօրէն, աշխարհաբարի բայերու դասաւանդումին մէջ ալ Մխիթար շատ յառաջադէմ ձգտումներ կը յայտնէ, համեմատած իր ժամանակուան լեզուական վացուածքին հետ. Մեքաստացին՝ լուսապայծառ փարօսի նման՝ կը շողարձակէ քերականական բիւրեղացած այնպիսի ընտիր ձեւեր, բանաձեւեր ու եզրներ, որոնք դասականացած են այլեւս ու այսօր ալ գերազանցօրէն այժմէական նկարագիր ունին, եւ հսկայօրէն վարժեւորեն Մխիթարի դէմքն ու կատարած անդուգական դերը՝ մեր արեւմտահայ աշխարհաբարի կազմաւորման որպէս մեծ ռահվիրայ: Ամենեւին չենք կարծեր չափազանցել՝ եթէ գինք անուանենք նոյնիսկ մեր արդի լեզուին անդուգական հիմնադիր, որ գիտցաւ մինչեւ անգամ դար մը եւ աւելի կանխել մեր աշխարհաբարին ապագան:

Այս իմաստով, երբ ժամանակակից հայերէն լեզուի կազմութեան եւ անոր պատմութեան շուրջ կը մանրամասնենք մեր խօսքը, ու մեր պարագային՝ Մխիթարի աշխարհաբարի քերականութեան բայակազմը կ'ուսումնասիրենք, մեր համեստ կարծիքով՝ անոր հսկայ գործը չենք կրնար լոկ վերածնունդ անուանել, որովհետեւ այսպիսի յորջորջումով՝ սահմանափակած կ'ըլլանք այդ վառտակը, որ շատ աւելի մեծ ու լայնատարր իրողութիւն մըն է, այնքան բեզուէն եւ արդիւ-

⁷⁹ Այս բայերուն ցանկը, քերականութենէն քաղուած՝ բառարանէն բացակայ միւս բառերուն հետ, տե'ս նախորդ մասին մէջ, «Փոքրիկ բառարանը» խորագրին տակ («Բազմավեպ», 1977, ք. 3-4, էջ 518):

նաւէտ, որ՝ կարծէք՝ վը գլէ ու կ'անցնի վերածնունդի մը սահմաններէն անդին:

Մխիթարով եթէ վերստին ծնունդ առաւ մեր հին մշակոյթը եւ յատկապէս՝ պատկառելի դրաբարը, իր դիւցազնային պատմութեանով, անդին՝ մեր արեւմտահայ աշխարհաբարը պարզապէս նոր ծընաւ, բայց ծնաւ՝ հսկայի մը նման, շնորհիւ մեծ Սեբաստացիին անխոնջ ճիգերուն:

Այլուր՝ Վահագնեան յայտնութեան մը նմանցուցած ենք Մխիթարի լոյսը, բանաստեղծօրէն⁸⁰. տեղն է այժմ՝ ճշտելու եւ խորացնելու այդ գաղափարը, դրական նկատողութիւններով եւ մասնագիտական վերլուծումով, ինչ որ նաեւ մեր ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակն է:

2.— Մասնակի նկատողութիւններ

Ամէնէն առաջ, ամփոփ տողերով կ'ուզենք ընդգծել Մխիթարի աշխարհաբար բայերուն քերականական եւ ուղղագրական առանձնաշատկութիւնները:

ա.— Բայերու լծորդութեան երեք եղանակ կ'աւանդէ Մխիթար. սահմանակամ, հրամայական եւ անբերելոյք:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆՆԵՐ ունի վեց ժամանակ. ներկայ (կու վառեմ), անկատար (կու վառէի), կատարեալ (վառեցի), յարակատար (վառերեմ), գերակատար (վառերէի), ապառնի (վառեմ): Չունի՝ անկատար ապառնի կամ քէական (վառէի):

Չունի ստորադասական ճշմանակ, ոչ ներկայի, ոչ ալ անկատարի ձեւերով:

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԻՆ քով կը դրէ միշտ՝ ներկայ, եւ կու տայ միշտ անոր յարակից յորդորական ալ, դրական ու ժխտական ձեւերով (վառէ՛ — վառեցէ՛ք, մի՛ վառեր — մի՛ վառէք, թող վառէ՛ — թող չվառէ):

ԱՆԵՐԵԻՈՅԹՆ ունի երկու ժամանակ. ներկայ (վառել) եւ անպառնի (վառելու):

Այս բոլորին վրայ միշտ կը յաւելու երկու դերբայներ, առանց ճշտելու անոնց բնոյթը (վառել, վառելիք). այս վերջինը կը նշանակէ՝ վառելու ատեն, մինչ կը վառեն, գրաբար՝ ի վառելմ:

Ընդունելութիւններուն (վառող, վառած, վառելիք, եւն...) կը յատկացնէ առանձին գլուխ մը (ԺԵ. էջ 76-78), բայերու աւարտին, հոն խոսքներով բոլոր աւանդելիքները, որոնց մասին պիտի խօսինք մենք ալ աւելի ուշ:

80. Տե՛ս «Բագմավէպ», 1977, Թ. 1-2, էջ 13-15, 31-32:

բ.— Սահմանական ներկայի եւ անկատարի մէջ, բաղաձայնով սկսող բայերուն առջեւ կը դնէ կու նախամասնիկը, զոր մերթ կը զուգէ բային՝ միացեալ դրելով. բայց մենք նախընտրեցինք միշտ վատ դրել՝ հետեւելով հեղինակին տիրող ուղղութեան: Ամենեւին չի շուրջի ՎՐ նախամասնիկը:

Իսկ ձայնաւորով սկսող բայերուն համար կը գործածէ կ տառը, առանց ապաթարցի, ուղղակի բային վալած (բացատրուած՝ էջ 45):

Օրինակներ — կու վառեմ, կու մեռնիմ, կու մեռնամ, կու քոդում, կու գովէի, կու լայի, կաշխատիմ, կաղաղակեմ, կուտեմ, կաղօթէի:

գ.— Բաղադրեալ ժամանակները (յարակատար եւ գերակատար) միացեալ ուղղագրութիւն ունին, տուեալ բային զօդելով ձական բայի վերջաւորութիւնները, բոլոր դէմքերուն (վառերեմ, վառերէի, եւն...):

դ.— Սահմանական ներկայի յոգնակիի առաջին դէմքի վերջաւորութիւնը ունի միշտ ներքին ն տառը, փոխանակ գրաբարի մին (կու մոռնամք, կու վառեմք, կու թողուք...): Նմանապէս՝ ապառնի համապատասխան ձեւը (վառեմք...):

ե.— Սահմանական անկատարի յոգնակիի առաջին դէմքը՝ ներքնալանիկի ա ձայնաւորով կը յանդի միշտ, բոլոր լծորդութիւններուն մէջ (էանք, կու վառէանք, կու թողէանք, կու լայանք, կուտէանք, կաշխատէանք): Նմանապէս՝ յարակատարի համապատասխան ձեւը (վառերէանք, լուացերէանք, հաշտեցուցերէանք): Անշուշտ՝ ասիկա գաւառական ձեւ մըն է, գրաբարին աւելի մօտիկ (էաք, ուտէաք, աշխատէաք, լայաք):

զ.— Սահմանական կատարեալի յոգնակիի առաջին դէմքն ալ, նմանապէս, ներքին ա ձայնաւորով կ'աւարտի միշտ (վառեցանք, բերանք, լուացանք, թողանք, հաշտեցուցանք): Նկատել կու տանք որ ներկայ մեր աշխարհաբարին մէջ ալ այդպէս ա ձայնաւորով կը յանդին շատ մը բայեր (եղանք, գտանք, աշխատեցանք, կերանք): Գրաբարի մէջ՝ ասոնք բոլոր, նախորդներուն հետ, ա ձայնաւորով կ'աւարտին, առանց ներքնալանիկի մին (բերաք, գտաք, կերաք, եղաք): Մխիթար՝ գրաբարի ն տառը ջնջելով, ընդհանրացուցած է սկզբունքը: Աշխարհաբարի մէջ, ներկայիս, ասոնք մեծ մասով ներքնալանիկի ի տառը կ'ուզեն (վառեցինք, բերինք, լուացինք, թողինք կամ թողուցինք, հաշտեցուցինք):

է.— Սահմանականի ապառնին վը տրուի սովորաբար առանց պիտի մասնիկին, այսինքն՝ պարզապէս զեղչելով ներկայի կու կամ կ մասնիկը (ներկայ՝ կու վառեմ, ապառնի՝ վառեմ): Սակայն, գրը—

քոյկին վերջին դուրսերուն մէջ, իբր օրինակ տրուած հայերէն նախադասութիւններուն ընթացքին, երկու անգամ հանդիպած ենք պիտի մասնիկին գործածութեան, պիտի ջանաք եւ պիտի չասէք ձեւերով (էջ 88): Կեղրակացնենք՝ թէ լոկ գործնականութեան համար է որ Մխիթար, բայերու լծորդութեանց պատկերները տալու ժամանակ, զանց ըրած է պիտի մասնիկը. այդ ձեւով ներկայացուած ապառնին՝ կը լրացնէ նաեւ ստորադասական եղանակի պահասը, այլ մասնիկներու հետ գործածութեամբ, ըստ պարագային (թէ, եթէ, որ, որպէսզի եւն...): Ձկայ ակնարկ անկատար ապառնի կամ թէականի մասին:

Ը.— Էական բայը, ամէնէն առաջ աւանդուած (էջ 37-39), բոլոր ժամանակներուն եւ բոլոր դէմքերուն մէջ լծորդուած է միշտ համապատասխան անձնական դերանուններով (ես, դու, ան, մենք, դուք, անոնք): Անոր յաջորդող վառել բայն ալ, իր կրաւորական ձեւով հանդերձ, նոյնպէս անձնական դերանուններու օգտագործումով լծորդուած է՝ սահմանական ներկայի մէջ. անշուշտ, պարզապէս իբր օրինակ տալու եւ վարժեցնելու համար մանուկը՝ բային զանազան դէմքերուն եւ անոնց իմաստներուն. յաջորդաբար՝ տեւապէս զանց պիտի ընէ դերանուններու գործածութիւնը:

Ք.— Ժխտական ձեւի լծորդութեան մէջ, Մխիթար կու տայ միայն Սահմանական ներկայի եւ անկատարի պատկերը (էջ 72-75), անտեսելով միւս ժամանակները (կատարեալը, ապառնին, եւն...), անշուշտ՝ գրեթէ նկատելով որպէս տարրական ընթացք, սակայն տարակոյսի մէջ թողլով մեզ՝ ուղղագրական տեսակէտով, նկատմամբ չ ժխտականի ուղիղ գործածութեան: Ամէն պարագայի, չ ապաթարցով երեւոյթին (չ՝) ամենեւին չենք հանդիպած. ձայնաւորով ու բաղաձայնով սկսող բայերուն առջեւ, սահմանական ներկայի եզակիի երրորդ դէմքին՝ անխտիր կը դնէ չի (չի թողուր, չի վառի, չի աշխատի 75). Իսկ հրամայականներու, աւելի ճիշտ յորդորականներու ժխտական ձեւերը կը գրէ պարզապէս չ-ով (թող չվառէ 40, թող չաշխատի 59, թող չգայ 68): Երբեմն չեմ-չես-չի նախադասները կը գրէ բային հետ, գրելով այսպէս՝ չիվառեր, իբրեւ մէկ բառ. սակայն ընդհանրապէս՝ անջատ է:

Գրեթէ վերջաւորութեան տրուած հայերէն բաղաձայն նախադասութիւններուն մէջ՝ հանդիպած ենք չ ժխտականով 15 պարագաներու, ուր ամենեւին ապաթարց չէ գործածուած. միակ վարանումը՝ Ը տառի կիրարկման մէջ է թերեւս. երկու անգամ գրած է չըլինի 86, անգամ մըն ալ չըտեսար 83 (միշտ այսպէս՝ ը-ով). սակայն ունի նաեւ չիերան 85, չգիտնալով 86, չմեղադրէք 89 բայաձեւերը՝ առանց ը-ի:

Ժ.— Հրամայականներու վերջավանկի ձայնաւորին, ինչպէս նաեւ արդելականի (հրամայականի ժխտական ձեւ) մի՛ մասնիկին վրայ ընդհանրապէս չեչտ կայ (վառէ՛, լուա՛, մի՛ մոռնար, մի՛ թողուր):

Ժա.— Ա հնչումով աւարտող բայաձեւերը, ինչպէս գրաբարի, այսպէս աշխարհաբարի մէջ ալ, ծայրավերջին՝ անձայն յ մը վ՛առնեն, սահմանականի ներկայի, կատարեալի եւ ապառնիի եզակի երրորդ դէմքերուն մէջ (կու մոռնայ, կերթայ, եղայ, աշխատեցայ, կերայ, կու լուայ): Իսկ հրամայականին մէջ, նոյնքան կը գրուին առանց յ տառին (լուա՛, գնա՛, աղա՛), նաեւ յորդորականի դերական ու ժխտական ձեւերով (թող ըլլա՛ — չըլլա, թող լուա՛ — չլուա, թող մոռնա՛ — չմոռնա, թող երթա՛ — չերթա, թող գտա՛ — չգտա). այս վերջին դասակարգէն միակ բացառութիւնն է՝ թող գայ՝ — չգայ (այսպէս՝ յ-ով գրուած, էջ 68):

Ժբ.— Կրաւորականներու վերջավանկի յատկանշական վ հնչումը (գրաբարի մէջ՝ բացակայ, աշխարհաբարին՝ յատուկ) Մխիթար կը գրէ լոկ և տառով, առանց ու-ի (սիրւիլ, վառւիլ, լուացւիլ, թողւիլ): Իսկ այլուր, վ հնչումը կը նշէ, յատկապէս ու երկրաբանի գործածութեան պարագային, բաղաձայն գրեթէն ետք, և գրին վրայ չնչին նշան մը դնելով, այն է՝ դէպի ձախ երկարող պոչաւոր փոքրիկ եւ ծուռ և մը, ինչպէս սովորութիւն էր՝ այդ թուականներուն տպագրուած բաղաձայն գրաբար գրեթէ մէջ. օրինակ՝ 1727ին Մխիթարի հրատարակած այս քերականութեան եւ «Քրիստոնէական»ին տխրոսթերթերուն չորրորդ տողերուն հետեւեալ բառերը. «տաճականաւ լեզուաւ», «աշխարհաբարի լեզուաւ»⁸¹:

Ժգ.— Ներկայ ընդունելութիւնները կամ դերբայները կը գրէ միշտ օ տառով, ինչպէս այլուր ըսած ենք. օրինակ՝ գնացող, վառող, նստող, ուտող, եւ...⁸²:

Ժդ.— Բառարանին մէջ, բայերը կը նշուին իրենց աներեւոյթի ներկայով (ալ, ել, իլ, ուլ), մինչ՝ գրաբարի մէջ՝ սահմանական ներկայի առաջին դէմքով կը կանոնը. աներեւոյթին կողքին՝ ընդհանրապէս տրուած են կատարեալի եզակի առաջին դէմքի եւ հրամայականի վերջաւորութիւնները, որոնք մեզի մեծ դիւրութիւն կ'ընծայեն Մխիթարի հարազատ տեսակէտները ճանչնալու՝ մանրամասնութիւններու մէջ:

81. Տե՛ս «Բաղմալէպ», 1977, Թ. 3-4, էջ 502 եւ 516:

82. Տե՛ս «Բաղմալէպ», 1977, Թ. 3-4, էջ 525, ուղղագրական երեւոյթներու բաժնին մէջ:

3.— Էական բայը

Քերականին մէջ՝ մէկ էական բայ միայն կը ներկայանայ, ըլլալ (գլուխ է, էջ 37-39)․ սակայն փոքրիկ բառարանին մէջ տրուած է նաեւ լիմիլ, իր եղայ – եղի՛ր մանրամասնութիւններով․ ամենեւին չեն յիշուած կըլլամ – կըլլայի բայաձեւերը:

Բացի վերեւ յիշատակուած ընդհանուր տարբերակներէն, այն է՝ անկատարի եւ գերակատարի իւրայատուկ ձեւերէն (էամֆ, եղեր–էամֆ), ընդգծելի կը նկատենք հրամայականի յոգնակին՝ եղիֆ, որ նոյնպէս բարբառային ձեւ կը թուի․ ամէն պարագայի՝ շատ հեռու գրաբարի եղերուֆ–էն:

Իսկ դերբայներու շարքին զետեղած ըլլալնիմի բայաձեւը (տճկ․ օլուրիֆէն), գրաբարի ի լիմելն ձեւին համապատասխան, միակ խոչոր տարբերակն է ներկայ աշխարհաբարէն:

Այսպէս, ընդամէնը 48 ձեւի վրայ, մինչ գրաբարէն հեռացող աւելի քան 30 տարբերակ կը գտնենք, մեր ներկայ արեւմտահայերէնէն անջատուող 4 տարբերակի միայն կը հանդիպինք (էամֆ, եղերէամֆ, եղիֆ, ըլլալնիմի), ինչ որ գերազանց այժմէականութեան երեւոյթ մը կրնայ նկատուիլ, զոր պիտի նշմարենք նաեւ միւս բայերուն վրայ, նոյնիսկ աւելի եւս ահնայատնի:

Ահա՛ էական բային ընդհանուր պատկերը, բնագորին մէջ՝ պատշաճ անձնական գերանուններու կիրարկումով ներկայացուած, ուր կ'ուզենք միաժամանակ ընդգծել տարբերակները՝ մեր այժմեան լեզուէն:

ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿ. –	եմ, ես, է, ենք, էք, են.
ԱՆԿՏ. –	էի, էիր, էր, էամֆ, էիք, էին.
ԿՏՐԼ. –	եղայ, եղար, եղաւ, եղանք եղաք, եղան.
ՅՐԿՏ. –	եղերեմ, եղերես, եղերէ....
ԳՐԿՏ. –	եղերէի, եղերէիր, եղերէր, եղերէամֆ....
ԱՊՈՆ. –	ըլլամ, ըլլաս, ըլլայ, ըլլանք, ըլլաք, ըլլան.
ՀՐՄՅ. ՆԵՐԿ. –	եղի՛ր, մի՛ ըլլար, թող ըլլա, թող չըլլա.
	եղիֆ, մի՛ ըլլաք, թող ըլլան, թող չըլլան.
ԱՆՐԹ. ՆԵՐԿ. –	ըլլալ.
ԱՊՈՆ. –	ըլլալու.
ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ. –	ըլլալով, ըլլալնիմի (տճ. օլուրիֆէն):

Իբր լրացուցիչ նկատողութիւն, կ'ուզէինք անդրադարձնել որ քերականին վերջին գլուխներու գործնական բաժնին մէջ տրուած հայերէն նախադասութիւններու շարքին՝ երկու անգամ հանդիպած ենք վերի պատկերին մէջ չերեւցող չըլիմի ժխտական բայաձեւին ալ (էջ 86), որ կը շղթայուի լիմիլ բային հետ, որու մասին ընդգծեցինք վերեւ:

4.— Ել լծորդութիւնը

Լծորդութիւններու շարքին առաջինն է ասիկա (գլուխ Ը․ էջ 39-45), իր ստորեւ ունենալով մեծամասնութիւնը աշխարհաբարի բայերուն, որոնցմէ շուրջ 400 օրինակ հաշուած ենք, ներգործական կամ կրաւորական ձեւերով, մաս մըն ալ չէզոք:

Ահա վառել բայի ընդհանուր պատկերը, ուր կ'ընդգծենք նոյնպէս տարբերակները մեր այժմեան լեզուէն:

Ներգործական

ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿ. –	կու վառեմ, ես, է, ենք, էք, են.
ԱՆԿՏ. –	կու վառէի, էիր, էր, էամֆ, էիք, էին.
ԿՏՐԼ. –	վառեցի, ցիր, ցեց, ցամֆ, ցիք, ցին.
ՅՐԿՏ. –	վառերեմ, ես, է, ենք, էք, են.
ԳՐԿՏ. –	վառերէի, էիր, էր, էամֆ, էիք, էին.
ԱՊՈՆ. –	վառեմ, ես, է, ենք, էք, են.
ՀՐՄՅ. ՆԵՐԿ. –	վառէ՛, մի՛ վառեր, թող վառէ – թող չվառէ.
	վառեցէ՛ք, մի՛ վառէք, թող վառեն – թող չվառեն.
ԱՆՐԹ. ՆԵՐԿ. –	վառել.
ԱՊՈՆ. –	վառելու.
ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ. –	վառելով: վառելնիմի (տճ. եաբարիֆէն):

Կրաւորական

ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿ. –	կու վառւիմ, իս, ի, ինք, իք, ին.
ԱՆԿՏ. –	կու վառւէի, էիր, էր, էամֆ, էիք, էին.
ԿՏՐԼ. –	վառեցայ, ցար, ցաւ, ցանք, ցաք, ցան.
ՅՐԿՏ. –	վառերեմ, ես, է, ենք, էք, են.
ԳՐԿՏ. –	վառերէի, էիր, էր, էամֆ, էիք, էին.
ԱՊՈՆ. –	վառւիմ, իս, ի, ինք, իք, ին.
ՀՐՄՅ. ՆԵՐԿ. –	վառւէ՛, մի՛ վառւիր, թող վառւի – թող չվառւի.
	վառեցէ՛ք, մի՛ վառւիք, թող վառւին – թող չվառւին.
ԱՆՐԹ. ՆԵՐԿ. –	վառւիլ.
ԱՊՈՆ. –	վառւելու.
ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ. –	վառւելով, վառւիլնիմի (տճ. եաբըլլըրիֆէն):

Ինչպէս նշմարելի է հոս ալ, ընդամէնը 48 բայաձեւի վրայ, մինչ գրաբարէն հեռացող շուրջ 25 տարբերակ կը գտնենք, մեր ներկայ աշխարհաբարէն անջատուող երեք տարբերակի միայն կը հանդիպինք՝ ներգործականի շարքին (կու վառեմ, վառեցամ, վառերեմ), վերջին դերբայը՝ վառելնիմի՝ արդէն փակ բոլորովին վտարուած ըլլալով աշխարհաբարէն. իսկ կրաւորականի մէջ՝ միայն երկու տարբերակ կը գտնենք (կու վառւեմ, վառերեմ), քանի որ կատարական յոգնակի առաջին դէմքը ներքին ա ձայնաւորով կը յանդիպի միջին (վառեցամ):

* * *

Վասն թայի ամբողջական պատկերը ներկայացնելից յետոյ, Մը-խիթար վը թուարկէ ճիշտ 50 օրինակ (էջ 43-44), ապա կ'անցնի տարբերակներուն, հրամցնելով տիպար չորս ձեւեր՝ գրեթէ իբրեւ բացառութիւններ՝ առանց յատկեալ օրինակներու, որոնք արդէն սակաւթիւ են: Յիշեալ տիպար բայերն են՝ բերել, դնել, խածնել, գտնել, հետեւեալ հակիրճ պատկերաձեւերով.

կու բերեմ – բերի, իր, աւ, անք, իք, ին – բե'ր⁸³.

կու դնեմ – դրի, իր, աւ, անք, իք, ին – դի'ր.

կու խածնեմ – խածի, իր, աւ, անք, իք, ին – խա'ծ.

կու գտնեմ – գտայ, ար, աւ, անք, աք, ան – գտի'ր.

Բառարանէն հաւաքելով՝ կրնանք լրացնել շարքը նմանօրինակ բայերու, որոնք անկանոն կամ յաւելուածով կը կոչուին՝ այժմեան քերականութիւններու մէջ.

բերել եւ դնել չունին հետեւորդ.

խածնել–ին նման՝ առնել, թփնել.

գտնել–ին նման՝ իջնել, հեծնել, մտնել, ելլել (ելայ – ել').

Առանց մէջէն յատկապէս ընդգծելի վը նկատենք առնել բային տրուած նախընտրութիւնը, իր առի – ա'ն հետեւորդներով. Մխիթար չի գործածեր գրաբարի առնում ձեւը. ըստ այսմ՝ կ'ունենանք.

ԳՐԱԲԱՐ

առնում – առի – ա'ն.

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ

առնել – առի – ա'ն.

Հոս գետեղելու ենք նաեւ, բառարանէն քաղելով, ասել բայը, իր ասի – ասէ՛ր իւրապատուկ պարզ ձեւերով (այժմ՝ ըսել – ըսի – ըսէ՛ր). հոս ալ վը նշմարուի նոյն յառաջադէմ ձգտումը՝ թօթափելու գրաբարի ասացի – ասա՛ ձեւերը:

* * *

Այս լծորդութեան տակ կրնանք դասաւորել նաեւ անցողական բայերը՝ ցնել – ցուցի – ցո'ւր վերջաւորութիւններով, որոնց մասին կը խօսուի առանձին գլուխի մը մէջ (ԺԲ. էջ 62-64), քսանի չափ

83. Նկատմամբ բերել բային, կ'ուզէինք նկատել տալ որ դասական գրաբարի մէջ՝ ամենապարզ բայաձեւերն ունի, ուրիշ երկու բայերու հետ, այսինքն՝ առանց ց-ի կատարականութիւնով (բերի, ինչպէս՝ ածեմ – ածի, հանեմ – հանի. aoriste asigmatique). արեւմտահայ աշխարհաբարը՝ ասոնցմէ լոկ առաջինին համար՝ վը հետեւի գրաբարին, բացառութիւն կազմելով ց-ի ընդհանուր օրէնքէն (ինչպէս՝ սիրել – սիրեցի, գովել – գովեցի), որոնք գրելով նախնական բերի ձեւը, որ այժմ ալ վը գոյատեւէ: Արեւելահայերէնի մէջ՝ բերել բայն ալ ընդհանուր օրէնքին տակ մտած է, դառնալով՝ բերեցի):

օրինակներով, որոնք գրեթէ վը կրկնապատկուին՝ բառարանին մէջ, հետեւեալ համառօտ պատկերին համաձայն.

հաշտեցնել – հաշտեցուցի – հաշտեցո'ւր.

Բառարանէն քաղելով⁸⁴ ահա՛ քանի մը տարի օրինակներ ալ, որոնք կու տան Մխիթարի աշխարհաբարին հարադատ դիմագիծը.

երկնցնել – երկնցուցի – երկնցո'ւր.

իմացնել – իմացուցի – իմացո'ւր.

լմնցնել – լմնցուցի – լմնցո'ւր.

հասկըցնել – հասկըցուցի – հասկըցո'ւր.

ցըցընել – ցըցուցի – ցըցո'ւր:

Ասով հանդերձ՝ Մխիթար ունի երբեմն վարանումի պահեր ալ, աշխարհաբարի յատուկ ձեւեր փնտռելու իր աշխատանքին մէջ, ինչ որ կը յայտնուի հետեւեալ օրինակներու հրամայականներուն մէջ.

կորսնցնել – կորսնցուցի – կորո'ւր (գրաբար՝ կորո').

հատուցանել – հատուցի – հատո'ւր (գրաբար՝ հատո').

Ձգալի է նմանութեան գիծ մը ստեղծելու ճիշդ՝ նախորդներուն հետ. սակայն, հոն ալ երբեմն վարանոտ է. այսպէս՝

յարուցանել – յարուցի – յարո' (ըստ գրաբարի).

սնուցանել – սնուցի – (չի տար հրմ.):

* * *

Փակելէ առաջ այս գլուխը, ահա՛ նաեւ չորս օրինակներ, որոնք դարձեալ խօսուին վկայութիւններ են՝ Մխիթարի աշխարհաբարին հսկայօրէն յառաջադէմ նկարագրին.

դարձնել – ուցի – ցո'ւր (sic).

սպաննել – եցի – է'.

մեղանչել – եցի – է'.

հանգչեցնել – (ցուցի – ցո'ւր).

Առաջինը՝ դարձնել, հրամայական ունի՝ անցողական բայերու մեծամասնութեան նման՝ դարցուր, այսպէս՝ ց-ով. հաւանաբար, կատարեալն ալ ց-ով էր (դարցուցի, sic), զոր՝ դժբախտաբար՝ Մխիթար չէ նշանակած, գոհանալով նշել լոկ վերջաւորութիւնը՝

84. Ամէն անգամ երբ կ'ըսենք՝ բառարանէն քաղելով կամ հաւաքելով, կը հասկընանք այս 1727ին հրատարակուած աշխարհաբարի քերականութեան աւարտին նաեւ այս 1727ին հրատարակուած աշխարհաբարի քերականութեան աւարտին տրուած բառարանը (Հայերէնէ-տառնկերէն), որու մասին խօսեցանք սոյն ուսումնասիրութեան սկիզբը (Բազմ. 1977, Թ. 3-4, էջ 517-520), եւ ոչ թէ Մխիթարի մեծ բառարանը, հին Հայկազեան կոչուած, տպագրուած 1749ին (Ա. հտ.) եւ 1769ին (Բ. հտ.):

ուցի. սակայն, ուրիշ լծորդութեան մը մէջ, կը հանդիպինք այս բային ազգականին՝ դառնալ – ցայ – ցի'ր (sic), ինչպէս նաեւ անոր նման՝ բառնալ – ցայ – ցի'ր ձեւերուն, որոնց ներկայութիւնը մեզ կը ստիպէ ենթադրել՝ թէ լոկ տպագրութեան ընթացքին սպրդած ուղղագրական վրիպակ է այդ ց–երու յաճախութիւնը, այլ՝ ստոյգ յայտարար Մխիթարի աշխարհաբարեան անկախ միտումներուն, նախընտրութիւն տալու ց–ի տիրապետութեան, նմանութեան դիմ մը ստեղծելու ճիշդով՝ մեծամասնութեան հետ:

Երկրորդը՝ սպաննել, հաւանաբար իր զոյգ և–երը կը պահէ՝ կատարեալին ու հրամայականին մէջ:

Երրորդը՝ մեղանչել, իր աշխարհաբարեան նոր կատարեալով ու հրամայականով տարամերժօրէն կը հեռանայ գրաբարէն:

Վերջինը՝ հանգչեցնել, որ բացակայ է բառարանէն, քաղած ենք քերականութեան մէջ ներկայացուած նմոշներէն (էջ 64) իսկ կատարեալն ու հրամայականը տուած ենք ենթադրաբար, ըստ տիպար օրինակին՝ որ է հաշտեցնել (էջ 62–63):

Այսքանը բաւարար կը նկատենք այժմ, ցայտուն օրինակներով ընդգծելու համար Մխիթարի մտահոգութիւնները՝ աշխարհաբարը տեւականօրէն տարանջատելու գրաբարի երկարթեայ օրէնքներէն, եւ տալու անոր ուրոյն նկարագիր:

5. ԱԼ ԼԾՈՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Յաջորդաբար, քերականութիւնը կու տայ ալ լծորդութիւնը (գլուխ Թ. էջ 45–53), ներգործականի տիպար ներկայացնելով լուալ բայը, իսկ կրաւորականի՝ լուացիլ:

Կը ներկայացնենք միայն ներգործական ձեւի պատկերը, տարբերակներու ընդգծումով, աւելորդ նկատելով վրաւորականին վրայ ծանրանալ, նկատած ամբողջական նմանութիւնը նախորդ լծորդութեան համադրոյ ձեւերուն հետ:

ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿ. –	կու լուամ, աս, այ, անք, աք, ան.
ԱՆԿՏ. –	կու լուայի, իր, ար, այամք, այիք, ային.
ԿՏՐԼ. –	լուացի, ցիւր, աց, ացամք, ացիք, ացին.
ՅՐԿՏ. –	լուացերեմ, ես, է...
ԳՐԿՏ. –	լուացերէի, էիւր, էր, էամք...
ԱՊՈՆ. –	լուամ, աս, այ...
ՀՐՄՅ. ՆԵՐԿ. –	լուա', մի' լուար, թող լուա – թող չլուա.
	լուացէ'ք, մի' լուաք, թող լուան – թող չլուան.
ԱՆՐԹ. ՆԵՐԿ. –	լուալ.
ԱՊՈՆ. –	լուալու.
ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ. –	լուալով, լուալովի (տճ. եայբարիքէն):

Օրինակներու շարքին անցնելէ առաջ՝ Մխիթար կ'անդրադարձնէ թէ այս լծորդութեան տակ սակաւաթիւ ներգործականներ կան, ինչպէս՝ հոգալ, բանալ, մինչ բազմաթիւ են չէզոքները, ինչպէս՝ դողալ, երբալ, խաղալ, խնդալ, ծփալ, հագալ, մնալ, տեմչալ, եւն... , որոնցմէ ընդամէնը 25 հատ հաշուած ենք, իսկ առաջիններէն՝ հաղիւ վեց, քերականէն ու բառարանէն հաւաքելով:

* * *

Մխիթար նկատել կու տայ թէ երկու բայեր, բանալ եւ լալ, կատարեալի եզակի երրորդ դէմքին մէջ՝ կը շեղին ընդհանուր դիմէն ու կ'ըլլան բացաւ, լացաւ (գրաբարի մէջ՝ եբաց, ելաց), հրամայական ունենալով՝ բա'ց, լա'ց ձեւերը:

* * *

Հուսկ՝ կ'անցնի ներկայացնելու բայերու ուրիշ մեծ խումբ մը, տարով նոյնիսկ 48 օրինակ (էջ 52–53), բառարանին մէջ ալ ուրիշ 70 հատ աւելցնելով նոյն շարքէն, որոնք ներկայիս՝ անկանոն կամ յաւելուածով բայեր կը կոչուին, իրենց արմատին եւ վերջաւորութիւններուն մէջտեղ՝ որոշ ժամանակներու մէջ՝ պահելով հինէն մը՝ նացած յաւելուած դիրեր, և, ամ, եմ (օրինակ՝ գողնալ, ուրախանալ, մօտեմալ)⁸⁵:

Ահա՛ համառօտ պատկերը այս խումբէն տիպար բայի մը, անբարձրակամ ձեւով.

ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿ. –	կու մոռնամ, նաս, նայ
ԱՆԿՏ. –	կու մոռնայի, իր, ար, մայամք
ԿՏՐԼ. –	մոռցայ, ցար, ցաւ
ՅՐԿՏ. –	մոռցերեմ, ես, է
ԳՐԿՏ. –	մոռցերէի, էիւր, էր, էամք
ԱՊՈՆ. –	մոռնամ, աս, այ
ՀՐՄՅ. ՆԵՐԿ. –	մոռցի'ր, մի' մոռնար, թող մոռնա – թող չմոռնա.
	մոռցէ'ք, մի' մոռնաք, թող մոռնան – թող չմոռնան.

85. Ն յաւելուածը՝ գրաբարի մէջ ամ ձեւով կը ներկայանայ, աշխարհաբարի մէջ՝ սղուած, ինչպէս՝ գողնալ – գողնալ, մոռնալ – մոռնալ, շատնալ – շատնալ: Շատ բայեր ալ՝ առանց սղուելու՝ կը շարունակեն ապրիլ աշխարհաբարի մէջ, ինչպէս՝ գոհնալ, ամուսնանալ, հեռանալ, մերկանալ, վշտանալ: Իսկ եմ յաւելուածով բայերէն՝ շատ քիչ նմոշներ ունինք: Վերի սղուած և յաւելուածով բայերուն (գրաբարի մէջ՝ ամ) հանդիպեցանք նաեւ նախորդ լծորդութեան մէջ, ինչպէս՝ գտնել – գտնել, իջնել – իջնել, մտնել – մտնել, ելանել – ելանել – ելել, եւն... , որոնց մասին խօսեցանք՝ իր տեղը, առանց մանրամասնօրէն ծանրանալու այսպիսի նկատողութիւններու վրայ:

ԱՆՐԹ. ՆԵՐԿ. — մոռնալ.
 ԱՊՈՒՆ. — մոռնալու.
 ԴԵՐԲԱՑՆԵՐ. — մոռնալով, մոռնալմիմի (տճ. ունուտուրիքէն):

Նոյնին կրաւորականը չի լծորդեր, կը գոհանայ պարզապէս յայտարարելով՝ թէ կը հետեւի լուացւիլ օրինակին, զոր տեսանք վերեւ:

Իսկ օրինակները կը ներկայացուին այբուբենական կարգով՝ ինչպէս միշտ, բայց խառն շարքով, այսինքն՝ առանց դանաղանելու մ, ան եւ եմ յաւելուածով բայերը (կատարեալին մէջ՝ ցայ – ացայ – եցայ):

* * *

Մխիթար հոս ալ ունի վարանումներ՝ քանի մը բայերու կատարեալներն ու հրամայականները պահելով ըստ գրաբարի. բառարանէն հաւաքած ենք չորս բայեր, տակաւին այսպէս անկերպարան, որոնք են.

գղջալ – գղջացայ – ցի'ր.
 յուսալ – յուսացայ – ցի'ր.
 ցանկալ – ցանկացայ – ցի'ր.
 ցնծալ – ցնծացայ – ցի'ր.

Այժմեան աշխարհաբարին մէջ՝ ասոնք բոլորն ալ այս լծորդութեան առաջին ընդհանուր ձեւին նման կը լծորդուին (այսպէս՝ գղջացի – գղջա'):

* * *

Իսկ այլ փրկու պարադաներու մէջ (բառնալ, դառնալ), ընդհանրապէս, նոյնիսկ ծայրայեղօրէն յառաջադիմական կը յայտնուի Մխիթար, սոքոյն խոսելով կապը գրաբարէն կամ քառին հին արմատէն, եւ ուղղափրելով ըստ ընդհանուր ձեւին:

Ինչպէս քիչ վերը նկատեցինք, ի տէր ուղղադրական միաձեւութեան – գոնէ այսպէս վը թուի – Մխիթար վը հրաժարի այլեւս բարձ եւ դարձ արմատներուն վերայայտնութենէն (գրաբարի մէջ՝ բարձի – բարձայ – բա'րձ – բարձի'ր, դարձայ – դա'րձ – դարձի'ր) նախընտրութիւն տալով ց-ի տիրապետութեան. ինչ որ յայտարար նշան նկատեցինք Մխիթարի աշխարհաբարեան յառաջադէմ ու գիտակից միտումներուն (դառնալ – ցար – ցի'ր, բառնալ – ցայ – ցի'ր):

6. — ՈՒՆ ԼԾՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աշխարհաբարի իբր փրորդ լծորդութիւն ներկայացուած է վերոյիշեալը (գլուխ Ժ. էջ 54-58), տալով թողուլ բային ամբողջա-

կան պատկերը, ներդրածական ու կրաւորական ձեւերով. օրինակներ չկան:

Մեղի համար հետաքրքրական է լուի ներդրածականի պատկերը, ուր նոյնպէս կ'ընդգծենք տարբերակները՝ մեր ներկայ աշխարհաբարէն:

ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿ. — կու թողում, ուս, ու, ունք, ուք, ուն.
 ԱՆԿՏ. — կու թողի, էիք, ուք, էամք, էիք, էիմ.
 ԿՏՐԼ. — թողի, էր, աւ, ամք, էք, էն.
 ՅՐԿՏ. — թողերեմ, ես, է....
 ԳՐԿՏ. — թողերէի, էիք, էք, էամք....
 ԱՊՈՒՆ. — թողում, ուս, ու....

ՀՐՄՅ. ՆԵՐԿ. — թո'ղ, մի' թողուր, թող թողու – թող չթողու.
 թողէ'ք, մի' թողուք, թող թողուն – թող չթողուն.

ԱՆՐԹ. ՆԵՐԿ. — թողուլ.
 ԱՊՈՒՆ. — թողելու.

ԴԵՐԲԱՑՆԵՐ. — թողելով, թողուլմիմի (տճ. դոյլէրիքէն)

Այս պատկերին մէջ ակներեւ է, բացի վերոյիշեալ չորս տեւական տարբերակներէն (կու թողումք, թողումք, թողելումք, թողելումք), ներկայութիւնը կարգ մը ուրիշ տարբերակներու՝ Սահմանականի անկատարին ու կատարելին մէջ. այսպէս՝ կու թողի – էիք ձեւերը կ'ուղենք նշել ամէնէն առաջ, ուր վերջավանսի ձայնաւորին փոփոխութեամբ՝ լծորդութիւնն ալ կը փոխուի, երրորդ դէմքով վերադառնալու համար ու-ին (կու թողուր). հաւանաբար՝ Մխիթարի ականջին շատ գրաբարեան հնչած են կու թողուի – կու թողուիր ձեւերը, ուր՝ յառաջապահ (կու... կու...) ու-երուն պատճառով՝ աւելի եւս վը դժուարանայ կամ վը կոշտանայ քային արտաբերումը. թերեւս քաղցրաձայնութեան այդ պահանջէն է որ հրաժարած է նաեւ կատարելի թողուցի – թողուցիր – թողուց ձեւերէն, նախընտրելով թողի – թողիր – թողալ (այս վերջինը գրաբար՝ եթող). նմանապէս՝ նախընտրութիւն տուած է թողելու – թողելով տարբերակներուն:

Մխիթար այստեղ յառաջդիմականէ աւելի՝ գեղադատ կը յայտնուի, որ բծախնդրօրէն կը հետապնդէ ականջին ներդաշնակ հնչող ձեւեր, հեղինակօրէն խնամելով աշխարհաբարի մատղաշ տունկը, որպէս հնարամիտ պարտիզպան:

Տրուած օրինակին հետեւորդ երկու բայեր միայն դատնք բառարանին մէջ, հեղուլ եւ յեմուլ, որոնք հետեւեալ գլխաւոր բայա-ձեւերն ունին.

հեղուլ – հեղի – հե'ղ.
 յեմուլ – յեցայ – է' (անշուշտ՝ յեմէ' կամ յեմուէ').

Ուշագրավ է այս վերջինին հրամայականը, մինչ առաջինինը պահած է իր դրաբարածեւ տարազը:

Մխիթարի աշխարհաբարին անծանօթ են գեմուլ, խնուլ, լնուլ բայերը եւ անոնց նմանները. անոնց փոխարէն՝ ունի մոքթել, լեցնել:

Կրնանք եզրակացնել՝ թէ այս լծորդութիւնը տակաւին իր հիմնական ու վերջնական դիժը չէ պտած, Մխիթարի աշխարհաբարին մէջ:

7. — Ի՛նչ լծորդութիւնը

Այս է վերջաւորութիւնը աշխարհաբարի բայերուն չորրորդ դասակարգին (գլուխ ԺԱ. էջ 58-61), որու իբր տիպար ձեւ տրուած է աշխատիլ բայը, ըստ հետեւեալ պատկերին.

ՍԱՀՄ. ՆԵՐԿ. —	կաշխատիմ, իս, ի, ինք, իք, ին.
ԱՆԿՏ. —	կաշխատէի, էիր, էր, էամք, էիք, էին.
ԿՏՐԼ. —	աշխատեցայ, ցար, ցաւ, ցանք, ցաք, ցան.
ՅՐԿՏ. —	աշխատեբեմ, ես, է....
ԳՐԿՏ. —	աշխատեբէի..... աշխատեբէամք....
ԱՊՈՆ. —	աշխատիմ, իս, ի....
ՀՐՄՅ. ՆԵՐԿ. —	աշխատէ՛, մի՛ աշխատիր, թող աշխատի — թող չ.... աշխատեցէ՛ք, մի՛ աշխատիք, թող աշխատին — թող չ....
ԱՆՐԹ. ՆԵՐԿ. —	աշխատիլ.
ԱՊՈՆ. —	աշխատելու.
ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ. —	աշխատելով, աշխատիլմիմի (տճ. չալըլըրէքէն):

Քերականին մէջ տրուած 30ի չափ օրինակները 110ի վը բարձրանան՝ բառարանին մէջ. ուստի՝ զարմանալի կրնայ թուիլ թէ Մխիթար ինչո՞ւ այսքան ետեւ թողած է այս լծորդութիւնը, որ այդքան բազմաթիւ հետեւորդներ ունի. ասոր պատճառը, սակայն, հաւանօրէն այն է որ ել լծորդութեան կրաւորականը ներկայացնելու պահուն՝ արդէն իսկ, գործնականօրէն, այս լծորդութիւնն ալ բացատրուած կ'ըլլար. որով Մխիթար վը միտի նախ հարստացնել մանուկին բայապաշարը՝ ալ եւ ուլ լծորդութիւններով եւ անոնց ենթատեսակներով, յետաձգելով իլ լծորդութեան պաշտօնական դասաւանդումը:

* * *

Այս լծորդութեան պատկանող բայերու փոքրորդ խումբ մը, շուրջ 15 հատ, որոնք մեծամասնութեամբ ն յաւելուածով բայեր են, կը խոտորին ընդհանուր ձեւէն՝ սահմանադրաբար կատարելին ու հրամայականին մէջ, ըստ հետեւեալ պատկերին, զոր յատկապէս կ'ընդգծէ Մխիթար.

բուսնիլ — կու բուսնիմ — բուսայ — բուսի՛ր⁸⁶.

Այս շարքէն է նաեւ ուսնիլ բայը (էջ 61, 85), որ բառարանին մէջ գրուած է ուսանիլ ձեւով ալ: Այս վերջինին նմանութեամբ՝ բառարանին մէջ տեղ գտած է նաեւ ծնանիլ բայը (ծին արմատէն) ու դարձեալ ան յաւելուածով, որ տարբերակ ձեւ մը ունի հրամայականին մէջ՝ ծնէ:

Ասոնց հետ խառն, իբր նոյն դասակարգէն, այսինքն՝ իբրեւ վերոյիշեալ բուսնիլ բային հետեւորդ, յիշուած են խումբ մը պարզ բայեր ալ (առանց ն յաւելուածի), ինչպէս՝ կորիլ, պրծիլ, նստիլ (էջ 61), որոնցմէ վերջինը ունի նաեւ գրաբարածեւ հրամայական մը՝ նի՛ստ, բառարանին մէջ. այժմեան արեւմտահայերէնի մէջ՝ նստէ՛:

Միւսնոյն խումբէն՝ վը տրուի նաեւ սնիլ բայը (սնանիլ նշանակութեամբ), քերականութեան մէջ գրուած այսպէս՝ սընիլ (էջ 61), որ պիտի ըլլայ սնայ — սնի՛ր. սակայն բառարանին մէջ՝ Մխիթար կը դրէ սնիլ — սնեցայ — սնէ՛, տեղաւորելով զայն իլ լծորդութեան անդրանիկ տիպար ձեւին տակ:

* * *

Ամէնէն վերջ, պէտք է յիշենք չ յաւելուածով երեք բայեր՝ քռչիլ, փախչիլ, փլչիլ, իրենց կատարելի ալ եւ հրամայականի ի՛ր բայաձեւերով (ինչպէս՝ քռայ — քռի՛ր), որոնց տեղ տրուած է գրքոյկին փոքրիկ բառարանին մէջ միայն: Քերականութեան վերջաւորութեան, օրինակ-նախադասութիւններու շարքին մէջ՝ միանգամ հանդիպած ենք փլեբէլ ձեւին (էջ 81):

Իսկ հանգչիլ բայը, բառարանէն բացակայ, մէկ անգամ յիշուած է քերականութեան օրինակներուն մէջ, իր հրամայականի հանգչէ՛լ յառաջադէմ ձեւով (էջ 85), որուն սահմանադրաբար կատարելի պիտի ըլլար անշուշտ, ըստ Մխիթարի, հանգչեցայ, քանի որ բառարանին մէջ յիշած է երկնչիլ բայը՝ երկնչեցայ — երկնչէ՛լ ձեւերով (գրաբար՝ երկեայ — երկի՛ր): Հանգչիլ բայի փոխարէն՝ բառարանին մէջ կը յայտնուի հանգստանալ, իր հետեւորդ՝ ացայ — ացի՛ր բայաձեւերով:

Մխիթարի աշխարհաբարի բառամթերքէն բացակայ է նաեւ ասոնց ազդական՝ մարտնչիլ բայը, որուն տեղ՝ որդեգրուած է պատերազմիլ:

86. Մխիթարի այս քերականութեան մէջ, տպագրական հազուադէպ վրիպակներէն մէկը կը նկատենք՝ այս բային լծորդութեան ընթացքին (էջ 61, տող 13) գրուած քոզ չբուսիմ ձեւը, ուղղելի՝ քոզ չբուսիմ: Ուրիշ վրիպակ մըն ալ գտած ենք էջ 79ի վրայ, տող 17. գրուած է աչիցմ, ուղղելի՝ աչիցմ: Հոս ալ, ինչպէս վը նկատէք, Մխիթար կը խոտորի գրաբարէն, ուր պիտի ըլլար՝ աչացմ:

8.— Զարտուղի բայեր

Առանձին գլուխ մը յատկացնելով աշխարհաբարի զարտուղի բայերուն (ԺԳ. էջ 65-69), Մխիթար անոնցմէ երեք հատ միայն կը ներկայացնէ՝ ուտել, գալ, երթալ:

Լծորդութեանց ընթացքին, բացի յիշուած ընդհանուր տարածեւերէն (կուտէամֆ, կու գայամֆ, կերթայամֆ, եւն...), քանի մը նշելի տարբերակներու կը հանդիպինք՝ նախ գալ բայի լծորդութեան մէջ. այսպէս՝ սահմանական կատարեալի առաջին դէմքն է դրաբարածեւ եկի (յետոյ՝ եկար — եկաւ), իսկ հրամայականի եզակին է դաւառական ձեւով՝ եկօ (էջ 68, 85):

Տարբերակ մըն ալ կայ երթալ բայի կատարեալին եւ անկէ ձեւացող ժամանակներուն մէջ, որոնք վը լրացուին գնալ բայով, այսպէս՝ գնացի — գնացերեմ — գնացերէի — գնա՛: Մխիթարի անծանօթ է գացի — գացեր եմ, եւն...: Իսկ բառարանին մէջ, իբր երկու անջատ բայեր կը նշանակէ ասոնք, այսպէս.

գնալ — ացի — ա՛ (անշուշտ՝ գնացի — գնա՛).

երթալ — գնացի — գնա՛:

Լրացնելու համար ուտել բայի պատկերը, ըսենք նաեւ թէ իբր ներկայ ընդունելութիւն կամ դերբայ՝ Մխիթար կու տայ ուտող — ուտող ձեւերն ալ (էջ 76-77), ուր անգամ մը եւս կը յայտնուի դասական գրաբարէն դիտակցաբար հեռացող իր մտայնութիւնը (գրաբար՝ կերող, զոր ինք կը դրէ օ տառով, այսպէս՝ կերող):

* * *

Քերականը չի թուեր առանձնապէս տալ բայը, որ բառարանին մէջ ներկայացուած է տուի — տու՛ր լրացուցիչ ձեւերով. իսկ զըրքոյին վերջին գլուխներու գործնական նախադասութիւններուն մէջ գործածուած կը գտնենք՝ կու տամ 82, տուի 83, 88, տուերեմ 82 ձեւերը:

* * *

Անշուշտ, այս գլուխին մէջ պէտք էին զետեղուիլ նաեւ հետեւեալ երեք բայերը, որոնց պատկերը կը քաղենք բառարանէն, բայեր՝ որոնց լծորդութեան ժամանակ՝ Մխիթար կը յայտնէ խիղախ ձրդ-տողներ թօթափելու գրաբարի լուծը. նախ՝ գարնել — գարկի — գա՛րկ (գրաբար՝ հարկանել — հարի — հա՛ր, որմէ կազմուած է գհարկանել — գարկանել — գարկնել — գարնել). այս բայը Մխիթարի մօտ արդէն կը ներկայանայ իր առաջացած վերջնական ձեւով:

Երկրորդն է անել — արի — արա՛, գրաբարի առնմաբայէն, որ տակաւին չէ գտած իր վերջնական ձեւը՝ ընել — ըրի — ըրէ՛:

Երրորդն է դնել, որու մասին խօսուեցաւ արդէն. կատարեալն է՝ դրի (գրաբար՝ եդի):

* * *

Վերոյիշեալ եօթը բայերէն՝ գործնական օրինակներ կը գտնենք քերականին վերջին գլուխներուն մէջ, որոնք վը ներկայացնենք այստեղ՝ հաւաքելով զանազան նախադասութիւններու մէջէն.

ուտել — կերար 83, կերաւ 81, 82, 83, 84, չկերան 85.

գալ — եկար 83, եկաւ 79, 81, եկօ՛ (sic) 85.

երթալ (կամ՝ գնալ) — կու դնամ 82, գնացի 82, գնաց 81, գնա՛ 79, չեմ երթար 80.

տալ — կու տամ 82, տուի (գրաբար՝ ետու) 83, տուերեմ 82.

գարնել — զարկաւ 83.

անել — արէ՛ 88, անել 88.

դնել — դրի 81, դրաւ 79, դրին 84, դի՛ր 84:

9.— Անդէմ բայեր

ԺԴ. գլուխին առաջին մասը (էջ 70-72) յատկացուած է անդէմ բայերու, երկու տիպար օրինակներով, առաջինը՝ ել, իսկ երկրորդը՝ ալ լծորդութեան (անձրեւել, գոռալ). նշանակուած են բոլոր ժամանակներու միայն եզակի երրորդ դէմքերը, ինչպէս նաեւ աներեւոյթներն ու դերբայները:

Տիպար բայածեւերէն հետեւորդ օրինակներն են.

1) ածել, անձրեւել, բըքել, կաթել, մթնել, քերել, սըղել, վայել, օգտել.

2) գոռալ, ծփալ, կածկլտալ, ցոլալ.

Այս շարքէն երեք հատ միայն յետոյ վերկնուած են փոքրիկ բառարանին մէջ, հետեւեալ պատկերներով. կաթել — եցի — է՛, մթնել (առանց մանրամասնութեան). սղել — եց — քող սղէ (առանց ներքին ը տառին):

Ուրեմն, առաջինը (կաթել) ներկայացուած է նաեւ իբր գիմաւոր բայ:

Նկատմամբ իրենց նշանակութիւններուն՝ կը կարծենք չսխալիլ, հետեւեալ բացատրութիւններով. ածել — աժաննալ, քերել — տաքնալ, վայել — ողբալ, օգտել — պոլսական բարբառով՝ բաւարար ըլլալ:

Ուրեմն, պիտի ունենանք՝ կածէ, կանձրեւէ, կօգտէ, կու սղէ (կամ՝ սըղէ), կու մթնէ, կու գոռայ, կու ցոլայ, եւն...:

10. — Ժխտական լծորդութիւններ

Միեւնոյն գլուխին երկրորդ մասը (էջ 72-75) վերապահուած է ժխտական լծորդութիւններուն, ուր Մխիթար վր թուի հսկայի քայլերով հեռանալ ո'չ միայն գրաբարէն, այլ նաեւ միջին հայերէնէն, առանց տատամսելու գծելով նոր ուղղութիւնը աշխարհաբարի բայերուն՝ այս մարդին մէջ ալ:

Էական բայէն ետք՝ չորս լծորդութիւններէն ալ (եւ — ալ — ուլ — իլ) մէկական օրինակներ կը ներկայացուին, հետեւեալ ձեւերով.

ԷԱԿԱՆ ԲԱՅ.—	չեմ, չես, չէ, չեմք, չեք, չեմք.
	չեի, չեիր, չէր, չեմք, չեիք, չեիք.
«ԵԼ» ԼԾՈՐԴ.—	չեմ վառեր, չես վառեր, չի վառեր....
	չեի վառեր, չեիր վառեր, չէր վառեր....
«ԱԼ» ԼԾՈՐԴ.—	չեմ լուամար, չես լուամար, չի լուամար....
	չեի լուամար, չեիր լուամար, չէր լուամար....
«ՈՒԼ» ԼԾՈՐԴ.—	չեմ թողուր, չես թողուր, չի թողուր....
	չեի թողուր, չեիր թողուր, չէր թողուր....
«ԻԼ» ԼԾՈՐԴ.—	չեմ աշխատիր, չես աշխատիր, չի աշխատիր....
	չեի աշխատիր, չեիր աշխատիր, չէր աշխատիր....

Ինչպէս կը նկատէք, դժբախտաբար՝ միայն սահմանական ներկայի եւ անկատարի ձեւերը կը տրուին, ան ալ լոկ ներդրածական, ուստի անկատար կը մնայ նաեւ մեր եզրակացութիւնը՝ Մխիթարի տեսակէտներուն չուրջ, ժխտական միւս ձեւերու մասին:

Թերեւս հեղինակը չէ ուղած խճողել այս տարրական քերականներ՝ բազմատեսակ մանրամասնութիւններով. միւս կողմէն ալ՝ հաւանօրէն՝ դիւրին նկատած է ժխտական կարգ մը ժամանակներու կազմութիւնը, որպէս փոքրիկ պատճառաբանութեամբ մը լուծելի հարցեր, որոնց ուղեգիծը տուած է արդէն քերականութեան մէջ, ընդհանուր ձեւով. այսպէս՝ կը բաւէ յաճախ չ մը աւելցնել կատարելին ու ապառնիին, կամ աներեւոյթին ու դերբայներուն վրայ՝ կազմելու համար համապատասխան ժխտականը. իսկ հրամայականներու ժխտականները կամ արգելականները արդէն իսկ տրուած էին մէն մի բայի լծորդութեան ժամանակ:

Այնուհանդերձ՝ ամբողջացնելու համար մեր վերլուծումը, հարկ նկատեցինք քերականին վերջին գլուխներուն մէջ իբր օրինակ տրուած հայերէն 137 նախադասութիւններէն քաղել ժխտական ձեւով լծորդուած բոլոր բայերու պարադանները, թիւով 18, հանելու համար որոշ եզրակացութիւններ: Ահա՛ անոնց ցուցակը, բայաժամանակներու վարդով դասաւորուած.

ՍՀՄ. ՆԵՐՍԷԱՅ.—	չեմ երթար 80, չեք պահեր 88, չեք կամիր 89, չունի 87, չունիմք 88.
----------------	---

ՍՀՄ. ԱՆԿՏՐ.—	չունէի 89.
ՍՀՄ. ԿՏՐԼ.—	չկերամ 85, չըտեսար 83, չգրեցի 89.
ՍՀՄ. ՅՐԿՏ.—	չեմ բացւեր 82, չէ կարգւեր 87.
ՍՀՄ. ԱՊԱՌՆԻ.—	պիտի չասէք 88.
ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ.—	մի՛ կեմար 80, մի՛ կամգմիր 80.
ՍՏՈՐԱԴԱՅ.—	չըլիմի քէ 86 (երկու անգամ), որ չմեղադրէք 89.
ԴԵՐՐԱՅ.—	չգիտնալով 86:

Եզրակացնելով՝ քանի մը կէտերու մէջ կ'ամփոփենք մեր նկատողութիւնները.

ա) Սահմ. ներկայի ձեւերը (չեմ երթար, չեք պահեր, չեք կամիր) կը հետեւին քերականութեան մէջ քաջատրուած օրէնքներուն, աներեւոյթին 1 տառը բի փոխելով:

բ) Սահմ. անկատարը պիտի ըլլայ ըստ օրէնքի՝ չեի երթար, չեի պահեր, չեի կամիր: Բացառիկ ձեւ է չունէի, որու մասին առանձնաբար՝ քիչ յետոյ (թիւ 2):

գ) Սահմ. կատարելով, քերականութեան մէջ չքաջատրուած, կը կազմուի նախադաս չ-ով (կերայ — չկերայ, գրեցի — չգրեցի, տեսար — չտեսար (կամ չը տեսար)):

դ) Յարակատարը, քերականութեան մէջ չքաջատրուած, կը կազմուի էական բայի նախադաս ժխտական լծորդութեամբ, որուն կը հետեւի բայը՝ եր վերջացող դերբայաձեւով, ինչպէս վարելի է հետեւցնել տրուած երկու օրինակներէն՝ չէ կարգւեր, չեմ բացւեր. նոյները՝ մինչ սահմանական ներկայի մէջ կ'ըլլան, ըստ օրէնքի, չեմ կարգւիր — չես կարգւիր — չի կարգւիր, կամ չեմ բացւիր — չես բացւիր — չի բացւիր — չեմ բացւիր, յարակատար կը դառնան՝ չեմ բացւեր — չես բացւեր — չէ բացւեր — չեմ բացւեր, չէ կարգւեր: Նկատելի է եզակիի երրորդ դէմքին ժխտականի փոփոխակը՝ չի — չէ. ներկայ՝ չի բացւիր, յարակատար՝ չէ բացւեր: Անշուշտ աւելի զգալի է ասոնց տարբերութիւնը՝ ներդրածականին մէջ (չեմ բանար — չի բանար, չեմ բացեր — չէ բացեր, եւն...): Բայց Մխիթար չի մտնէր այսպիսի մանրամասնութիւններու մէջ:

ե) Գերակատարի չունինք օրինակ. անշուշտ պիտի ըլլար՝ չեի բացւեր — չեիր բացւեր, չէր կարդացեր, եւն...:

զ) Ած վերջաւորութեամբ դերբայով լծորդուած քերականաբար միակ օրինակի մը հանդիպած ենք քերականութեան մէջ, գրած էի (էջ 89), որմէ կրնանք հետեւցնել՝ թէ յարակատարի եւ քերականաբար երկրորդ ձեւեր ալ կը ճանչնայ Մխիթար, մանաւանդ ժխտական լծորդութեան համար մերթ անհրաժեշտ, որոնց մասին՝ ստակայն՝ լուռ կը մնայ: Այսպէս, եւ լծորդութեան մէջ, ներկային եւ

անկատարին դիմաց՝ չեմ սիրեր – չէի սիրեր, պիտի ունենանք յարակատար ու գերակատար՝ չեմ սիրած – չէի սիրած. վերջիններս՝ ետեւառաջութեամբ ալ, սիրած չեմ – սիրած չէի: Եւ անշուշտ նաեւ՝ չեմ կարդացած – չեմ կարդացեր, չեմ սիրուած կամ չեմ սիրուեր, չէի կարդացած, չէի սիրուած, եւն...: Յարգելու համար Մխիթարի լուսթիւնը՝ մենք ալ կը զգուշանանք անդրադոյն խորացումներէ:

Է) Ապառնիմ վը կազմուի նախադաս պիտի մասնիկով եւ չ ժըխտականը կցելով բայաձեւերուն (պիտի չասէք, պիտի չուտէք). այս վերջին ձեւով կը կազմուին նաեւ դերբայները, ինչպէս՝ չգիտնալ, չգիտնալով:

ը) Վերջին խօսք մըն ալ՝ ունիմ բայի մասին: Բառարանին մէջ դրուած է ունեմալ ձեւով, իր եցայ – եցի՛ր հետեւորդներով: Քերականութեան վերջին գլուխներուն մէջ, իբր օրինակ տրուած 137 հայերէն նախադասութիւններուն շարքին, կը հանդիպինք դրական երեք ձեւերու՝ եթէ ունիմ, ունիմ ցէ, ունիմ (էջ 89), նոյնքան ալ ժխտական ձեւերով՝ չունիմ, չունիմք, չունիմ (էջ 87–89). կ'եղրակացնենք՝ թէ այս բայը երկու ձեւով կը լծորդուի, կունեմամ եւ ունիմ, կունեմայի եւ ունիմ. ժխտականները՝ չունիմ – չունիմ. ամենեւին չենք հանդիպած չեմ ունեմար ձեւին: Կ'ենթադրենք թէ կատարեալը պիտի ըլլայ չունեցայ, ապառնի՛ պիտի չունեմամ (երկու տեսակին համար՝ այսպէս միաձեւ), ստորադասական՝ (եթէ) ունիմ – չունիմ կամ (եթէ) ունեմամ – չունեմամ: Աւելորդ կը նկատենք ծանրանալ ունիմ եւ կունեմամ ձեւերու իմաստի տարբերակներուն վրայ:

11. – Ընդունելութիւններ

Բայերու բաժինը աւարտող վերջին գլուխի մը մէջ (ԺԵ. էջ 76–78), Մխիթար կ'ամփոփէ ընդունելութիւններու (կամ դերբայներու) մասին բոլոր աւանդելիքները, որոնց մասին խօսած չէ նախապէս:

Կը զատորոշէ ներգործական, կրաւորական եւ չէզոք բայերը. առաջին երկուքին կու տայ ընդունելութիւններու երեքսական ձեւեր՝ ներկայ, անցեալ եւ ապառնի իմաստներով, այսպէս՝

վառօղ – վառած – վառելու.

վառօղ – վառած – վառելիք.

իսկ չէզոքներուն համար կու տայ չորս ձեւեր, այսինքն՝ զոյգ ապառնիներով, այսպէս՝

նստօղ – նստած – նստելու – նստելիք:

Բոլոր ընդունելութիւններու առաջին երկուքը (ներկայ եւ ան-

ցեալ) կը հոլովուին, փակիլի ու յոգնակի. փակ ապառնիները անհոլով կը մնան, չէզոքներուն մէջ՝ զոյգ ձեւերով ալ:

Հոլովումը տեղի կ'ունենայ ընդհանուր ձեւին համաձայն, ի սեռականաւերջով. չի տրուիր գործիականը, բայց անոր տեղ՝ կը յայտնուի կոչական մը, թէ՛ եզակի եւ թէ՛ յոգնակի, այսպէս.

ուստօղ – դի – դիմ – դը – դէմ – ո՛վ ուստօղ.

ուստօղներ – բու – բում – բը – բում – ո՛վ ուստօղներ:

Աւելի համառօտակի կը գծուին պատկերները նոյնին կրաւորականներուն եւ անցեալ-ընդունելութիւններուն, հետեւեալ ձեւերով.

ուստօղ – ուստօղի.

կերած – կերածի, կերածներ – կերածներու.

կերւած – կերւածի, կերւածներ – կերւածներու.

Իսկ ապառնի ընդունելութիւններուն մասին՝ աւելի համառօտակի տեղեկութիւն կը տրուի, լոկ հաղորդելով անոնց անհոլով ըլլալը. օրինակներ՝ ուտելու – նստելու, ուտելիք – խմելիք – գնալիք:

Հարեւանցի նկատել կու տանք՝ որ ուտելիք ընդունելութիւնը, անշուշտ իբր գոյական, տեղ գտած է փոքրիկ բառարանին մէջ, ուտելիքի – ուտելիքներ հոլովաձեւերով:

* * *

Ինչպէս կ'երեւի, իւրաքանչիւր լծորդութեան բայերու պատկերները ներկայացուցած միջոց՝ Մխիթար գիտակցաբար չէ ծանրացած ընդունելութիւններու զանազան ձեւերուն մասին, քանի որ՝ բացի անոնց վերջաւորութիւններու կազմութենէն (ող – ած, եւն...), պէտք էր խօսիլ հոլովակերպերուն մասին. ասով՝ ո՛չ միայն չէ ծանրացուցած ու դժուարացուցած նախորդ բաժինը, այլ նաեւ յաջորդած է՝ քանի մը էջերու մէջ՝ կուռ կերպով գծել պատկերը մեր աշխարհաբարի այս իւրայատուկ ձեւերուն, յատկօրէն հաղորդելով անոնց մասին ամէնէն վարեւոր ու հիմնական գիտելիքները:

Նորութիւնը, հոլովաձեւերու շարքին, կոչական հոլովի յիշատակութիւնն է, որու մասին ամենեւին չէր խօսած գոյականներու բաժնին մէջ. ող վերջացող ընդունելութիւնները, որոնք գրաբարի մէջ՝ մանաւանդ դասական շրջանին՝ շատ յաճախուած ձեւեր չէին⁸⁷,

87. Դասական գրաբարը յաճախ վը նախընտրէ լի վերջաւորութեամբ կազմուած բայաձեւանները, ինչպէս բանալի (= բացող), ունելի (= բռնող), ընդունելի (= ընդունող), առնելի (= ընող), կրելի (= կրող), ընթերցանելի (= ընթերցող), եւն...: Շատ անգամ ալ, դերբայի կամ ընդունելութեան փոխարէն, նախադասութիւնը կը կազմէ գիմաւոր ժամանակով, որ յարաբերականի զուգորդութեամբ, ինչպէս՝ Որ ուտէմ (= վերող), Որ սիրէմ (= սիրող), եւն...: Աշխարհաբարի մէջ կը տիրապետէ ող դերբայակերպը:

միջին հայերէնի յայտնութեան աստիճանը՝ հետզհետէ գերակշիռ հանդամանք են ստացած, ժողովրդական լեզուի յատկանիշներէն մէկը դառնալով, ուր յաճախ կարիք կայ կոչականի գործածութեան, ինչպէս՝ ո՛վ անիծողներ, ո՛վ գնողներ, ո՛վ ծնողներ, եւն...:

12.— Ստորագրասականի մասին

Ըսինք թէ Մխիթարի այս քերականութեան մէջ՝ խօսք չկայ ստորագրասական եղանակի մասին, եւ սահմանականի ապառնին՝ նշանակուած առանց պիտի նախամասնիկին՝ նախորդին պակասը յաճախ լրացնող բայածեւ նկատեցինք⁸⁸:

Սակայն, քերականի աւարտին տրուած 137 նախադասութիւններուն մէջ, 11 անգամ ստորագրասականի գործածութեան վրէժ հանդիպինք (էջ 88-90)․ ահա՛ այդ ինքն նախադասութիւնները․

էջ 88.— Նաեւ հայրն քո՛ լաւ է որ ձեր հետ գայ:

Քո բարեկամներուդ իմաց արէ որ գամ:

Թշնամիքդ ալ քէ որ կամեման գալ՝ հետ քեր:

էջ 89.— Ուրեմն, հիմակուց ետեւ պիտի չասէք քէ սօրվեցնող չունիմք:

Եթէ կարողութիւն ունիք մէ, այս գրգուս կու սօրվիք:

Ապա քէ կարողութիւն ունիք սօրվեալ, եւ չէք կամիր աշխատիլ՝ մեղադրութիւնն ձեր է:

Այլ քէ կարողութիւն ունիք եւ աշխատիլ կամիք, ի հարկէ կու սօրվիք: Վասն այսորիկ պէտք է որ չմեղադրէք մեզ:

էջ 90.— Թէ այս լեզուովս խօսիք, քէ այն լեզուովն, ամէնքն քոդ ի փառս Աստուծոյ լինիմ:

Ամփոփելով ու կրճատելով, կ'ունենանք հետեւեալները, ուր կ'ուղենք ընդգծել լոկ ստորագրասականները, որոնք ունին մերթ թէաւան, մերթ վախճանական, մերթ պատճառական նկարագիր․

լաւ է որ գայ.

իմաց արէ որ գամ.

պիտի չասէք քէ... չունիմք...

պէտք է որ չմեղադրէք...

քէ որ կամեման...

եթէ... ունիք մէ...

ապա քէ... ունիք եւ չէք կամիր...

այլ քէ ունիք եւ կամիք...

քէ... խօսիք...

Ստորագրասականը, ուրեմն, յար եւ նման է ապառնիին (անշուշտ՝ առանց պիտի նախամասնիկին), կամ աւելի ճիշտ՝ նման է

88. Տե՛ս աստ, ք. 2, մասնակի նկատողութիւններ, է, (էջ 305):

սահմանականի ներկային, առանց կ'կամ կու նախամասնիկներուն, եւ անոնց տեղ՝ պարագային համեմատ՝ գործածելով որ, քէ, եթէ չաղկապները:

Ամէնէն ետք՝ կ'ուղենք ընդգծել նաեւ պատահական ներկայութիւնը մէ մասնիկին, այս ստորագրասականին հետ (եթէ ունիք մէ), որ անշուշտ դաւառական կամ բարբառային ձեւ է, արեւմտահայերէնին յատուկ, իսկ Մխիթարի գրչին տակ՝ թերեւս բացառիկ երեւոյթ, որ այժմեան գրական հայերէնէն վտարուած է բոլորովին:

13.— Յաւելումս մը

Բայերու մասին մեր ուսումնասիրութեան աւարտին, այստեղ կ'ուղենք հաւաքել՝ քերականին վերջին գլուխներու գործնական բաժինէն՝ մնացած բայածեւերու շարքը, որպէս նմոյշ Մխիթարի աշխարհաբարին․ աստղանիշերը յիշատակուած են բառարանին մէջ՝ իրենց կատարելի եւ հրամայականի ձեւերով.

* անցնիլ (անցայ, ցի'ր) — անցաւ 79.

* առնիլ (առի, ա'ն) — առի 83, առիր 83, առաւ 79, 81.

* ասիլ (ասի, ասէ') — պիտի չասէք 88.

* արքընալ (ցայ, ցի'ր) — արքընցի'ր 85.

բացիլ — չեմ բացել 82.

* գերիլ (եցի, է') — գերեցաւ 85 (պէտք էր ըլլալ՝ գերեցաւ).

* գիտնալ (ցայ, ցի'ր) — չգիտնալով 86.

* գիրնալ (ցայ, ցի'ր) — գիրցաւ 83.

գողնալ — գողցաւ 81.

գրիլ — գրած էի 89 (բացառիկ ձեւ).

* ելիլ (ելայ, ե'լ) — ելաւ 79, 84 (այժմ հրամայական՝ ելի'ր).

ըլլալ կամ * լինիլ (եղայ, եղի'ր) — 85, չըլինի 86.

* ընկնիլ (ընկայ, ընկի'ր) — ընկաւ 82 (Մխիթարի անծանօթ է իյնալ ձեւը, բայց վտարուած է գրաբարի անկանիւմը).

* լինիլ տե՛ս ըլլալ.

* լսիլ (եցի, է') — լսեցի 82.

կամեմալ — կամեման 88.

* կամիլ (եցայ, է') — չէք կամիր 89.

կանգնիլ — մի' կանգնիր 80.

կարգըիլ — չէ կարգըեր 87.

* կեմալ (ցայ, ցի'ր) — մի' կեմար 80.

* հայիլ (եցայ, է') — հայեցաւ 81.

հանգչիլ — հանգչէ' 85 (բառարանին մէջ՝ հանգստանալ).

* հիւընդնալ (ցայ, ցի'ր) — հիւընդցայ 82.

մեղադրիլ (եցի — է') — չմեղադրէք 89.

* մտնիլ (մտայ, ի'ր) — մտաւ 79, 81, 84.

* նստիլ (այ, նի'ստ) — նստան 84:

* ունեմալ (եցայ, եցի'ր) — ունէի 89, եթէ ... ունիք մէ 89, քէ ... ունիք 89, չունի 87, չունիմք 88, չունէի 89.

- * ուսանիլ (ուսայ - ի'ր) - ուսի'ր 85 (քերականին մէջ՝ մերթ վը գրէ ուսնի 61). պահել (եցի, է') - չէք պահեր 88.
պըտտիլ - պըտտեց 79 (ամենեւին չյիշատակուած բայ, ո'չ բառարանին, ոչ ալ քերականին ցանկ-օրինակներուն մէջ).
* ջամայ (ացի, ա') - պիտի ջամայ 88 (այսպէս՝ ապառնի ձեւով ու մասնիկով գործածուած միակ ձեւ).
* տեսնիլ (տեսայ, տես'ս) - տեսայ 82, չըտեսար 83.
* փլչիլ (փլայ, փլի'ր) - փլերէ 81:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հարկ վը դռանք եզրափակիչ քանի մը խորհրդածութիւններով վերջ տալ մեր ուսումնասիրութեան այս դլուխին, ուր դարձեալ երեւան եկան Մխիթարի պայծառ ու յառաջադէմ տեսակէտները՝ արեւմտահայ աշխարհաբարի քերականութեան բաղմամբիւ ու բաղմատեսակ հարցերու շուրջ. պարզ լծորդումներ, անկանոն եւ զարտուղի բայեր ու բայաձեւեր, դասակարգումի խնդիրներ, կ - կու - չ - պիտի մասնիկներու գործածութեան պարագաներ, ասպառնի եւ ստորագասականի վաղմութեան հարցեր, ուղղադրական երեւոյթներ, ժըխտական լծորդութեան բարդ վարկածներ, եւն... եւն...:

Մխիթար իր խորաթափանց մտքով եւ քննարկուողով՝ նկատած, պարտած եւ վերլուծած է մեր աշխարհաբարի քերականութեան գրեթէ բոլոր նրբին պարագաները, եւ մանկավարժական ձեռնհաս փորձառութեամբ ու գործնական նկարագրով օժտուած՝ թրքախօս հայ մանուկին ականջն ուղած է վարժեցնել թարմ ու տիւ պար բայաձեւերով, ուր միշտ կը ցայտէ հեղինակին այժմէական ոգին՝ առհասարակ յառաջադէմ նկարագրով՝ վաղմաւորելու արդի հայերէնը, երեւոյթ ու կերպարանք տալով արեւմտահայերէնին:

Պէտք է խորհիլ, միաժամանակ, որ Մխիթարի այս գրքովը՝ մեր աշխարհաբարի անդրանիկ քերականն է, որ՝ իր ամփոփ պարզութեան մէջ՝ արդէն իսկ վատարելութեան որոշ հանդերուան մը կը ներկայացնէ, դժբախտաբար յաճախ անտեսուած եւ նոյնիսկ մէկուսի թողուած՝ մեր արդի լեզուին պատմութեան ուսումնասիրողներուն կողմէ, ուստի նաեւ արժէքադուրկ մնացած՝ երկար տարիներ:

Մեր այս վերլուծական փորձի ընթացքին, հետզհետէ աճեցաւ մեր այն համոզումը՝ թէ արդարեւ տիտանային եղած է Մխիթարի աշխատանքը, մեր աշխարհաբարի կազմաւորումին մէջ, ասկէ 250 եւ աւելի տարիներ առաջ. արդէն զանազան առիթներով յայտնեցինք մեր համեմատ պնտատանքն ու անվերապահ հիացումը, որ միշտ ալ շօշափելիօրէն աւելի կը հակայանայ, երբ կը ջանանք խորադոյն կերպով քննարկել անոր գործին զանազան ծաւրերը, անոնց տարածքն ու արժէքը:

Այստեղ թող ներուի մեղի յայտարարել՝ թէ դարերը կանխող իր արծուեղէն հայեացքով եւ դարերը նոյնիսկ կերտող իր քանդակիչ զօրութեամբ, Մխիթար՝ անտարակոյս՝ մեծագոյն դէմքն է ԺԸ. դարու վերածնունդին, անոր լուսաշող կարապետն իսկ է եւ հիմնադիրը, ու թերեւ նաեւ մեր վերջին հինգ դարերու մշակոյթի պատմութեան ամէնէն փայլուն աստղը՝ Տաթեւի դպրոցին փառապանծ շրջանէն առդին:

(Շար. 2)

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԵՍՅԱՆ

Résumé

L'APPORT DE L'ABBE MEKHITAR A LA FORMATION DE LA LANGUE ARMENIENNE MODERNE

(Suite, v. «Bazmavep», 1977, Nos 3-4, pp. 482-542)

(P. NERSES DER-NERSESSIAN)

Dans cette partie de son étude, l'A. analyse la conjugaison du verbe selon Mekhitar, dans un exposé détaillé des particularités morphologiques et orthographiques de la formation des modes et des temps suivant les différents types de conjugaison, avec une attention spéciale à la formation du subjonctif et des formes négatives.

Cette analyse met en évidence l'esprit d'avant-garde et la clairvoyance dont fait preuve Mekhitar dans le choix des formes grammaticales. L'arménien moderne s'y révèle déjà, à l'aube du XVIIIe siècle, avec une physiologie propre qui s'exprime d'une manière systématique et dont plusieurs traits ne deviendront patrimoine commun des écrivains et des grammairiens que vers le dernier quart du XIXe siècle, après l'apaisement des querelles pour et contre l'usage de l'arménien populaire comme langue littéraire.

L'A. conclut cette partie de son travail par l'observation suivante: si, dans la Renaissance arménienne du XVIIIe siècle, le rôle de Mekhitar quant à l'arménien classique fut celui de tracer la voie pour débarrasser la langue des extravagances de l'école latinisante, à l'égard de l'arménien moderne sa fonction se révèle plutôt comme celle d'un pionnier, forgeur d'un système pour une langue qui est désormais sur le point de devenir un moyen d'expression savante.